

Э.Н.Ажарбекова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: elvira-2210@mail.ru)

Вариант фразеологизмдердің көркем шығарма тілінде қолданылуы

Мақалада тіл біліміндегі сөз және фразеологизмдердің варианттары қарастырылды. Автор тіл білімінде варианттылық мәселесін қарастырған ғалымдардың ой-тұжырымдарын негізге ала отырып, көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдерге тілдік талдау жасаған. Фразеологизмдердің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, лексика-грамматикалық варианттарын тілдік деректер арқылы дәлелдейді. Фразеологизм варианттарының көркем шығарма тілінде қолданылуы кең әрі өрісті екендігін және олардың жазушы қолданысында стильдік бояуының арта түсетінін мысалдармен көрсетеді.

Кілт сөздер: сөз варианты, вариант фразеологизмдер, фразеологизмдердің лексикалық варианты, фонетикалық варианты, морфологиялық варианты, лексика-грамматикалық варианты.

«Варианттылық» ұғымы, жалпы алғанда, бір сөздің нормадан ауытқып, әр түрлі айтылуы немесе мазмұн, түсініктің бірнеше нұсқада жеткізілуі.

Тілдегі варианттылық — қазіргі тіл біліміндегі келелі мәселелердің бірі. Тіліміздегі сөздер мен сөз тіркестеріндегі варианттылықты «ескі» мен «жаңаның» қатар өмір сүруі десек, оның өзі тіл біліміндегі тілдің белгілі бір дәуірдегі қалпы (синхронды) мен тілдің тарихи уақытта өзгеруі мен дамуы (диахронды) жағдайында қарастырылатыны белгілі. Зерттеушілер варианттылықты тілдің барлық сатысында өмір сүруін, ең алдымен, синхронды және диахронды дамудың арасын үзбей, алшақтатпай байланыстыруға қызмет ететіндігін айтады.

Сөздің варианттылығы — тілдің табиғи ерекшелігінен туған лексика-грамматикалық құбылыс. Сөз варианттылығы ауызекі сөйлеу тілінде жиі ұшырайды. Айтушы (сөз иесі) сөйлеу процесінде сөз варианттарының бірін қолдана отырып, айтар ойын өз қалауынша жеткізе береді. Коммуникация заңы бойынша бір сөздің қолдану өрісінде түрліше айтылуының өзі, бір жағынан, тілдің мол мүмкіншілігінен бұрын сөздің артықшылығын көрсетеді десек те, тілдің үздіксіз даму жағдайында вариант сөздердің болуы заңды нәрсе. Өйткені тіл — қоғамдық құбылыс. Тіл кеңістік категориясынан, уақыт категориясынан алшақ дамымайды. Тіл өзінің даму сатысында белгілі бір тарихи әлеуметтік жағдайға байланысты, қоршаған орта, адамдар арасындағы түрлі жағдайлардан оқшау өмір сүрмейді. Варианттылық — тілдік норманың тұрақты табиғи құбылысы. Тілде варианттылық болмаса, норма туралы ұғым болмас еді. Тілдегі сан алуан вариант түрлері (мысалы, лексикалық) түптеп келгенде стильдік мақсатпен жұмсалады.

Қазақ тіл білімінде варианттылық мәселесін Қ.Жұбанов, Ә.Болғанбаев, М.Балақаев, И.Қ.Ұйықбаев, С.Бизақов, К.Аханов, Ш.Ш.Сарыбаев, Х.Нұрмұқанов сынды ғалымдар зерттеген.

Ә.Болғанбаев: «Сөз варианттары дегеніміз — дыбысталуы мен мағынасы бір-біріне жақын, тілде жарыса қолданылатын, шыққан тегі бір сөздер.

Сөз варианттары мынадай үш түрлі белгі арқылы ажыратылады: а) сөздің түбіріне ортақ ұқсастық болу арқылы; ә) лексика-семантикалық жалпылығының сақталуы арқылы; б) дыбыстық өзгешелігі лексика-семантикалық өзгеріс тудырмайтыны арқылы.

Бір түбірден таралған, дыбысталуы бір-біріне ұқсас келген сөздердің бәрін вариантты сөздер тобына жатқыза беруге болмайды. Кейде бір түбірге бірнеше қосымша қосып, түрлендіріп айта беруге болады. Мысалы, *әнке* деген сөзден *әнкетай*, *әнкешім* деп құбылтып, әр түрлі көңіл-күй, көзқарасымызды, үлкен мен кішіге ілтипатымызды білдіреміз. Бұл тәрізді құбылыстардың бәрін сөз варианттары деп қарауға болмайды» [1; 115], — деген пікір білдіреді.

Қ.Жұбанов 1929 ж. 2–4 маусымында Қызылорда қаласында өткізілген ғылыми-терминологиялық конференцияда шылаулардың варианттары жөнінде айтқан.

Ғалым 1935 ж. жазған «К пересмотру казахской орфографии» деген мақаласында жарысып айтылып, жазылып жүрген мына сөздерді атап көрсеткен: *асыра-асра*; *Ақымет-Ақмет*; *көбірек – көбрек*; *ру – ұру*; *рет – ірет*; *Абыралы – Абралы*; *және – жәнә – жана*; *ешкім – ішкім*; *едеуір – әдәуір – нәдәуір*; *қарқын – қарғын*; *шыймай – шіймай – шыжбай*; *кірініш – керпіш – кербіс*; *бійбастақ – бейбастақ* – *бей-бастақ*; *жәнтік – жәндік*; *шыныра – шінара – ішінара*; *саржан – шажын* [2].

Проф. М.Балақаев 1941 ж. жазылған «Қазақтың әдебиет тілінің өсу жолдары» деген мақаласында жаңа терминдердің көбейіп келе жатқанын, олардың өздеріне балама, жарыспалы сөздерге қарағанда, кең орын алып отырғанын дәлелдеді. Ол 1965 ж. «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» деген кітап бастырып шығарды, бұл кітап 1971 ж. «Қазақ тілі мәдениеті» деген атпен ықшамадылы, екінші рет басылып шыққан. Осы еңбекте әдеби тіліміздің нормасы мен сөз варианттары туралы келелі пікірлер айтылады. Аталған кітапта «Әдеби тілдің нормасы» деген II-тарауы норма мен вариант мәселелеріне арналған.

И.Қ.Ұйықбаев 1976 ж. шыққан «Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы» деген еңбегінде қазақ тілі мәдениетіндегі өзекті мәселелерінің бірі — өз варианттары проблемасын зерттейді.

И.Қ.Ұйықбаев сөз варианттарын: «лексикалық-семантикалық дублеттер, морфологиялық варианттар, синтаксистік және стильдік варианттар, орфоэпиялық және орфографиялық варианттар» деп бөлген [3; 16].

Сөз варианттары іштей бірнеше түрге бөлінген.

Комбинаторлы вариант сөздегі дыбыс өзгерістеріне байланысты болады (*ылғал – ығал*; *мүсәтір – мүсәтыр – нысатыр*; *таяз – саяз* т.б.).

Факультативтік вариант — сөйлеушінің еркінше айтатын, не жазатын варианты (*кәрі жілік – кәржілік*; *көмей – көмекей*).

Сөздің индивидуалдық варианты жеке адамның сөйлеу ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Стильдік вариант жеке адамның сөз қолдану мәнерін білдіреді.

Графикалық варианттар терминдерде де кездеседі. Мысалы: *доңғалақ – доғалақ*; *шыл – шіл*; *диірмен – тиірмен* т.б.

Сөз варианттары тілдік дәрежеде сараланып қарастырылған. Ғалым сөз варианттарын синоним деп атаған: «Сөз мағыналарының тепе-теңдігі варианттылықтың белгісі болады, сөздердегі мағыналардың қатыстық, жақындығы, жуықтығы синонимдерге тән қасиет. Сондықтан да сөз варианттары абсолюттік синонимдер деп аталады» [3; 13].

Сонымен қатар И.Қ.Ұйықбаев сөз варианттарын абсолюттік және қатыстық деп қарастырады. «Абсолюттік варианттарға сөздердің мағыналарын тапжылтпай, дәлме-дәл сол сөздердің өздерімен түсіндіру үшін қолданылған сөздер жатады: *мал – мал*, *мал дегеніміз – мал*; *өрттің аты – өрт*; *тіл дегеніміз – тіл*.

Сөздердің қатыстық варианттары олардың құрылымдық, семантикалық және стильдік айырмашылықтары арқылы жасалады: *әйел – айал*; *болыпты – бопты*; *үлгіру – үлгеру*; *арбыз – дарбыз*; *дiңке – қауын*.

Және де терминологиядағы сөз варианттарының екі жағдайда кездесетінін айтқан:

1. Халықаралық терминдер мен халықтық атаулардың жарысып қолданылуы.
2. Халықтық атаулардың екі немесе одан да көп вариантта айтылуы [3; 15].

С.Бизаков вариант сөздер жайында былай деген: «Бір сөздің жарыспалы тұлғалары дегеніміз — мағыналық жағынан абсолют теңдікте тұрған, сөйлемде ешбір реңктік, стильдік бояуымен ерекшеленбейтін, әр алуан себептермен, дыбыстық немесе тұлғалық ауытқауға ұшырап, әрқалай жазылып, әрқалай айтылып жүрген дыбысталуы бөлек, бірақ қолдануында мағыналық дербестігі жоқ бірнеше вариантта айтылатын сөздер» [4].

Ғалым тілдегі фонетикалық, лексикалық, грамматикалық заңдылықтар мен олардың өзгеру бағытына орай сөздің тұлғалық вариантына қатысты мынадай жәйттерді аңғарған:

1. Сөздің көп варианттылығы — көбінесе әдеби тілдің қалыптасуының ертеректегі кезеңіне тән құбылыс.

2. Сөздің вариант қатарлары тілде кездейсоқ пайда болған құбылыс емес, белгілі заңдылыққа сай ғана қалыптасып келеді. Сөздің жарыспа варианттарының түзілу себебін, ең алдымен, сол тілдің өзінен, ондағы түрлі процестен, даму заңдылықтарынан іздейміз.

С.Бизақов тілде сөздің фонетикалық, орфоэпиялық, орфографиялық, лексикалық, грамматикалық варианттарын топтап, фонетикалық варианттарды қолдану сипатына, тілдік қатынасына, шығу арналарына қарай, орфоэпиялық варианттарды сөйлеу тілі ауанымен болатын өзгерістен және жазу дәстүрі мен жазу нормасының ықпалымен қалыптасуына қарай жіктеп, грамматикалық варианттарды морфологиялық және синтаксистік варианттарға ажыратады.

Тіл білімінде сөз варианттарымен бірге тұрақты сөз тіркестерінің де варианттылығы зерттеу нысаны болды. Фразеологизмдердің варианттылығы жөнінде Ә.Болғанбаев, Г.Смағұлова сынды ғалымдар зерттеу жүргізген.

Ә.Болғанбаев тілдегі фразеологизмдердің варианттарын былайша топтастырған: 1. Фонетикалық варианттар. 2. Лексикалық варианттар.

Мысалы: *Ырза болды – риза болды, разы болды; өне бойы – өн бойы; ен дала – иен дала; адыра қал – әдіре қал – әдірем қал; бесенеден белгілі – пешенеден белгілі* т.б. фонетикалық вариант жасап тұр. Ал, *абыройын төкті – абыройын жойды; беті күйді – бетінен оты шықты; кәрін төкті – кәріне мінді; өш алды – кек алды; алдына жан салмады – алдына қара алмады* т.б. мағыналас фразеологизмдердің бір компонентті өзара мәндес сөздермен алмасып, лексикалық варианттар болып табылады [1; 233].

Г.Смағұлова фразеологизмдердің төмендегідей варианттарын көрсетеді:

1. Фразеологизмдердің фонетикалық варианттары.
2. Фразеологизмдердің лексикалық варианттары.
3. Фразеологизмдердің морфологиялық варианттары.
4. Фразеологизмдердің лексика-грамматикалық варианттары [5].

Фразеологизмдерді олардың синонимдері мен варианттарын қолданудың стилистикалық тәсілдері мен ерекшеліктері көркем әдебиетте айқын аңғарылады. Тіл қызметінің анық та сан қырлы мәнерлігі мен қуаттылығы ерекше айқындалатын тұсы — көркем әдебиет.

Фразеологизмдер шығарма тілінде айрықша көрік, ұтымды мазмұн, ұлттық колорит береді. Халық тілінің бұл қат-қабатты қазынасына барлау жасап, көзін табу, қажетіне жарату «адам жанының инженері» — жазушының шеберлігіне байланысты.

Сөйлеу тілінің фразеологиясы, басқа стильдерге қарағанда, варианттар мен синонимдерге бай келеді. Сол себепті «фразеологизмдер — сөзді жандандырып, тілімізге өткірлік сипат, ұлттық ажар беретін стильдік мәні айрықша құрал болып саналады». Тұрақты сөз тіркестері аз сөзбен көп мағынаны білдіріп, орамдылығымен, образдылығымен тілдің стильдік сапасын арттырады.

Әдетте тұрақты сөз тіркестерінің көркем шығармада қолдану ерекшеліктері қандай десек, ойға оралатын бір қағида — ол әр жазушы-ақынның өз мүмкіндігі, өз стилі.

Жоғарыда сөз етілген фразеологизмдердің вариант түрлерін көркем шығарма тілінен қарастырсақ. Мұхтар Әуезов шығармаларында аталған варианттар жиі ұшырасады. Мәселен, *тағат таба алмады* деген тіркестің варианты *тақат таба алмады* деп қолданылады. Мысалы: *Тағы да сабыр, тақат таба алмай, Тұрғанбайдың қасынан аттарын борбайлап, ағызып өткізді* (М.Әуезов). *Сері жігіт Әкімқожа тағат таба алмады* (М.Әуезов). *Тағат таба алмады, тақат таба алмады* саябырсыздық, дегібірсіздік деген мағынаны білдіреді, *з-қ* дыбыс алмасулары фонетикалық вариант жасап тұр.

Жазушының шығармасында протеза құбылысы кездеседі. Мысалы: — *Жол, жора мені тапса, мен жаман да бір ән тауып көрейін! — деп, үй ішін ырза қылып күлдірді де, домбырасын ширақ тартып, күйлеп алды.* (М.Әуезов). *Разы қылды* сөз тіркесінің протеза құбылысына ұшыраған күйі — *ырза қылды, риза қылды.* Яғни бұл тұрақты сөз тіркестері протеза құбылысына ұшырағанымен, мағыналарында өзгеріс жоқ, *көңілін тойдырды* деген мағынада.

Ләззат тас бүркеніп жатып қалды. Ана қыз оны мендей жақсы көрмейді. Мен бар ықыласыммен... Ал, егер Нияздың маған деген ықыласы болмаса ше? — дейді ішінен (Т.Ахтанов). *Кейде ол тарс бүркеніп жатып қалады екен де, ілі-шала атып тұрып шыға жөнеледі екен* (М.Ә). *Тас бүркеніп, тарс бүркеніп* деген сөз тіркестеріндегі бір компоненттегі бір дыбыстың түсіп қалу арқылы фонетикалық вариант жасап тұр. Тіл біліміндегі мұндай фонетикалық өзгерістер түрін апакопа дейді.

Фразеологизмдегі фонетикалық вариантты сөздердің түрлі стильдік мәнде қолданылып, семантикалық саралануы контексте берілген ойды айқындап, дәлелдеп көрсету үшін қажет.

Қырын қарап құйрықты сыртқа салған, келген достың көбінің жүні жығық, баяғы күріл де жоқ, дүниені алған (С.Торайғыров). *Ұлжанның, әсіресе, қамығатыны мына жаңа келе жатқан Бөжейдің асына да Құнанбай биыл қалыпта қырыс қарап, шырай беретін емес* (М.Әуезов). *Қырын қарап, қырыс қарап* деген сөз тіркестері алдыңғы компоненттегі дауыссыз *н-с* дыбыстарының ауысуы арқылы фонетикалық вариант жасап тұр.

Абай селт етіп шошып оянып, басын жұлып алып, айналаны шала танып, жастыққа қайта сұлқ құлайды (М.Әуезов). *Танакөз де жиіркеншек-ақ болатын. Поселкеге ене бергенде, май тұмсықтың бірі қорс етіп еді, ол селк ете қалды* (Ғ.Мұстафин). *Селк етті, селт етті* фразеологиялық тіркестердің бір сыңары дыбыс өзгерістерінің нәтижесінде мәндес сөздерге айналып кеткен.

Болат тонын сыпырып алсаң, немістер де бір, қоян да бір екен. Танкілері талқандалғаннан кейін, көп қарсыласа алған жоқ, зыта жөнелді, біз ұран салып қуып бердік (Ә. Әбішев). *Қараңғы түнде, арқасында қапшық, жытып отырды Бәйтен* (Ғ.Мұстафин) деген мысалдардағы *зыта жөнелді, жытып отырды* деген сөз тіркестеріндегі *з-ж* дыбыстарының ауысып қолдануы арқылы фонетикалық варианттар жасалған.

Сүйдірген сені маған көкішіл тісің, «Адыра қалғыр, ойбай», — деп қылған ісің. Салды балақ қарғадай салпылдаған, Біткен жоқ бұл әлемге сендей пішін. Былжыраған жүрісің, Жоғал арман құрысын (С.Торайғыров). *Әдіра қал, оңбаған күң, ұжмаққа бармақ шығар?... оған қайдағы ұжмақ! — деп кекетеді* (Б.Майлин).

Адыра қалғыр, әдіра қал деген тіркестерде жуан дыбыстың жіңішке дыбысқа ауысуы арқылы фонетикалық вариант жасалып тұр.

Қысқасы, бір кездегі айбынды елдің дұшпандары талап-таражын шығарып, ұлын ұрымға, қызын қырымға шұбыртады (І.Есенберлин). *Енді алдап шақырып алып, ақ патшаға ұстап бермек. Ұлыңды үрімге, қызыңды қытайға зытырмақ.*

Ұлын ұрымға, қызын қырымға шұбыртады, ұлыңды үрімге, қызыңды қытайға зытырмақ деген сөз тіркестерінде бір компоненттегі дауысты дыбыстардың жуан немесе жіңішке келуінен фонетикалық вариант жасалып тұр.

Фразеологизмдердің жалпы мағынасын толық сақтап, құрамындағы компоненттердің бірін басқа мәндес бір семантикалық өрістегі сөздермен ауыстыру арқылы жаңа нұсқа пайда болады. Мысалы: *Қабақ қаққандай бір оқыс әрекет ішінде сол уақиғаның өзінде көргендей болды* (М.Әуезов). *Олай болса, кірпік қағымда өте шығатын қысқа өмірде жан сезімін, ар-қиятты адал сақтай білгенге не жетсін* (С.Әлжіков). Мұндағы *кірпік қағымда, қас қаққаниша* деген сөз тіркестері *лезде, көзді ашып жұмғаниша* деген мағына береді. Бұл вариантты тіркестер — *қабақ, кірпік* сөздері арқылы семантикалық трансформация негізінде пайда болған варианттар. Фразеологизмнің қалыптасқан үлгісіндегі бір компоненттік әрекеттің, түр-түсінің жақындығына, функционалдық ұқсастығына байланысты басқа сөзбен ауыстыру арқылы тіркестің эмоционалды әсерлігін арттыра аламыз.

Басында қызыға қарап тұрған қалпынан тез жалт бұрылып, салдар тобына серт берді (М.Әуезов). *Қарқаралыдан Құнанбайдың осы сапарына серт еткен Өндірбай қалпе қосылмақ еді* (М.Әуезов). Мұндағы *серт берді, серт етті* тіркестері айнымасқа сөз байлады, келісім ант жасасты деген мағынада. Бұл тіркесте *етті, берді* сөздері алмасып қолдану арқылы лексикалық вариант жасап тұр.

Мәкіш өлең сөзін, әсіресе, құлақ қойып тыңдап қалыпты (М.Әуезов). *Абай көтеріліп отыра бере, сыртқа құлақ салып тыңдап қалыпты* (М.Әуезов). Мұндағы *құлақ қойды, құлақ салды* деген тіркестер көңіл қойып тыңдады, зейін қойды деген мағынада жұмсалып, лексикалық вариант құрап тұр.

Қарашегірдің қоя бергені! — деп, Жабай бүркітінің түлкіден айырылғанын бір жағы Әділден көреді. Және де жерді сылтау етіп тұр (М.Әуезов). *Қаймығып оған қарсы жан шықпады, әр жігіт әр нәрсесін сылтау қылып* (Ж.Саин). Мұхтар Әуезовтің шығармасында *сылтау етті* деп кездесе, Ж.Саинның шығармасында *сылтау қылды* деп кездеседі. Бұл тіркестердегі *етті, қылды* сыңарларының алмасып қолдануы арқылы лексикалық вариант жасап тұр. *Сылтау етті, сылтау қылды* деген тіркестер болмашы нәрсені желеу, тиек ету деген мағынаны білдіреді.

Бұл түнді Абай қиналу, қызу, ауыр сандырақ күйінде өткізді. Тоғжан мен Ербол да бір сәтке көз іліп, тыным алған жоқ (М.Әуезов). *Генерал Разумов бұл күндері тыным көрген жоқ, құрама*

командирлерін ертіп жүріп, басқа да көп-көп әскер бөлімдерін аралап шықты (Ә.Нұрпейісов). Тыным алмады, тыным көрмеді деген сөз тіркестері тізе бүкпеді, жарғақ құлағы жастыққа тимеді, тыныштық көрмеді деген мағынада. Бұлар мысалдарда лексикалық варианттар жасап тұр.

Фразеологизмдердің грамматикалық варианттары белгілі бір морфологиялық түрлер мен синтаксистік конструкциялар арқылы жасалады [5; 90]. Сөйтіп, фразеологиялық тіркестерінің морфологиялық құрылысы әр түрлі болғанымен, іштей, яғни семантикалық жақтан, айырмашылығы болмайтын түрлері фразеологизмнің морфологиялық варианттары болып табылады.

Көркем шығармада фразеологизмдердің морфологиялық варианттары жиі ұшырасады.

Дәрмен сырын білген де, ішіне түйген тәрізді (М.Әуезов). *Дегенін жайлы осылай күйдің тілі, Мерген қыз ширатып кеп ішке түйді* (І.Жансүгіров). *Ішіне түйген, ішке түйді* деген тіркестердің алғашқысында алдыңғы компонентіне барыс септігі жалғауы тәуелдік жалғаудан соң жалғанса, соңғысында түбірге бірден жалғану арқылы морфологиялық вариант жасалып тұр.

— *Машина жайын білмеген соң, тынышыңа тұрсайшы, — деп жас шофер ананың аузын қақты. — Жә, жә! Болды, Тәуке, болды! — деп Танакөз одан әрі сөйлетпей, ауызға қақты* (Ғ.Мұстафин). *Аузын қақты, ауызға қақты* тіркестері септік жалғауларының орын ауысулары арқылы семантикалық құрылымына еш нұқсан келмейтіндей өзара вариант жасап тұр.

Келін шырағым, жұрттың өсегінееріп, мен де сенен бойымды аулақ салып жүр едім, — деді әйел Раушанға (Б.Майлин). — *Жақсы, жақсы сіз де менен бойыңызды аулақ сала бастадыңыз ба, — деді де Батырбай орнынан тұрып кетуге айналды* (М.Иманжанов). Бұл мысалдардағы *бойын аулақ салды, бойды аулақ салды* деген сөз тіркестері морфологиялық вариант жасап тұр.

Осындай ойлар жанымды жей береді. Өзімнен-өзім қиналып, сол орнымда отыра бердім (Б.Момышұлы). *Опасыз тілектердің қайғысы асып, жанды жеп, қоймағанда қуалап тым, талдырып бір-ақ нәрсе, барлық жерде, уында әурелесе ой азаптың, сол кезде сырластың іздеп таппаймыз ба, тобынан топырлаған жас бойдақтың* (І.Жансүгіров). Мұнда *жанымды жей және жанды жеп* тұрақты тіркестерінің алғашқысында алдыңғы компоненттегі табыс септігі тәуелдік жалғаудан соң, соңғысында түбірге бірден жалғанып тұр.

Ағайын, ұзында өшті, қысқада кекті емессің, бітім сұрап кісі салсам, бақайыңнан келтірмейсің (М.Әуезов). *Мақаштың үлкен баласы жазалана сөйледі: — Ау, ағайын, неге үндемейсің? Ұзыннан өшті, қысқадан кекті емес едік қой* (Ғ.Мұстафин). *Ұзында өшті, қысқада кекті, ұзыннан өшті, қысқадан кекті* деген сөз тіркестері жатыс, шығыс септік жалғауларының ауысып қолданылуы арқылы жасалған.

Фразеологизмдердің фонетикалық, лексикалық және морфологиялық варианттарының көркем шығармада қолданылуын біз жеке-жеке қарастырдық. Алайда тілімізде сөйлеу ыңғайына қарай, фразеологизмдер лексикалық та, грамматикалық та өзгерістерге бірдей ұшырауы арқылы олардың лексика-грамматикалық варианттары жасалып, көркем шығармада жазушының өзіндік қолдану стиліне байланысты жұмсалады.

Фразеологизмдерді мағына жағынан және сырт құбылысын өзгертіп қолдану — стильдік мақсаттан туған тәсіл. Бұл тәсіл шығармада, контексте танылатын әр жазушының халықтың тіл байлығын пайдаланудағы өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Көркем шығармада фразеологизмдердің лексика-грамматикалық варианттары жиі ұшырасады.

Қартты сөйлетіп қойып, тыңдай берсең арқасын кеңге салып жадырай түсетін сыңайы бар (С.Бакбергенов). *Ақбала деген әйелдің болғаны да есінен шығып кеткендей, ол жөнінде сыртқа сыр шығармай, тіпті түк болмаған кісіше арқа-етегін кең салып, Ақбаланы қоя берген күннің ертеңіне ел аралап кеткеніне таңғалды* (Ә.Нұрпейісов). Мұндағы *арқасын кеңге салып, арқа-етегін кең салып* деген сөз тіркестері лексика-грамматикалық вариант жасап тұр.

Орта жастағы әйелдер көзінен сорасы ағып, күнісіне қымтана түсіп, қымыз саудасын істеп тұр (Б.Майлин). *Соқыр көзінің сорасы сорғалап, тұңшығып келеді екен* (Қаз. ертегі). *Көзінен сорасы ағып, көзінің сорасы сорғалап* деген сөз тіркестерінде шығыс септігі мен ілік септік жалғауларының ауысуы арқылы және *ағу, сорғалау* сөздерінің алмасуы арқылы лексика-грамматикалық вариант жасалып тұр.

Сен өзің ақылыңнан адасқан біреуден саумысың (Б.Момышұлы). *Кемпір-шалдар кемсеңдеп, ақылдан танып, мәңгірді* (К.Әзірбаев). *Ақылыңнан адасқан, ақылдан танып* бұл сөз тіркестерінде жатыс септігінің бірде тәуелдік жалғаудан соң, бірде түбірге бірден жалғанып, *адасу, тану* сөздерінің алмасуынан лексика-грамматикалық вариант болып тұр.

Келсем, десант он километр жерге түскен екен, ел у да шу, — дейді Русаков (Ә.Әбішев). *Ертеңіне балықшылар аулы у-шу болды да қалды. Тәңірберген бір топ жігітпен сайланып кеп, таң*

алдында *Ақбаланы алып қашыпты* (Ә.Нұрпейісов). *Ел у да шу, у-шу болды* деген фразеологиялық тіркестің бір компоненті алдыңғысында шылау арқылы байланысса, соңғысында қосарлануалданып келуі арқылы лексика-грамматикалық вариант жасалып тұр.

Тұжырымдай келе, фразеологизм және оның варианттарының көркем прозада қолданылу аясы кең де өрісті. Тұрақты сөз тіркесі — қалам қайраткерлерінің алтын қоры. Тіл байлығын ұштауда, мәнерлі де бейнелі тіркестермен сөйлеуде фразеологизмдер сөзді жандандырып, тілімізге өткірлік сипат береді. Көркем шығарма авторлары жалпы халықтық тілдің тұрақты тіркес құрамынан ең қажетін талдай отырып, мүмкіншілігіне орай, оларды түрлендіріп пайдаланады. Өзінің мазмұндап отырған оқиғасына байланысты фразеологизмнің стильдік бояуын ажарлай түсіп, атқаратын қызметін күрделендіреді. Сөйтіп, сапалық мазмұнын күшейту арқылы фразалық тіркес варианттарының үнемі қолдануына, қалыптасуына мүмкіндік жасайды.

Фразеологизмдердің көркем әдебиет үлгілерінде орнын тауып қолдана білуде суреткердің әдіс-тәсілдері әр түрлі екенін аңғардық. Сөз шеберлері тұрақты сөз тіркесінің стильдік бояуын құбылтып, эмоциялық әсерін күшейту арқылы фразеологиялық тіркес варианттарының тілімізде өмір сүруіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Қалиев Ф., Болғанбаев Ә.* Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. — Алматы: Ғылым, 2005. — 264 б.
- 2 *Жубанов Х.* Исследования по казахскому языку. — Алматы: Наука, 1966. — С. 18.
- 3 *Ұйықбаев И.Қ.* Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. — Алматы: Ғылым, 1976. — 144 б.
- 4 *Бизақов С.* Вариант сөздер сөздігі. — Алматы: Білім, 2000. — 3-б.
- 5 *Смағұлова Г.* Фразеологизмдердің варианттылығы. — Алматы: Санат, 1996.

Э.Н.Ажарбекова

Использование вариативных фразеологизмов в художественной литературе

В статье рассмотрены варианты слов, фразеологическая вариативность в языкознании. Автор статьи, опираясь на обзор научных точек зрения на проблему вариативности, предлагает лингвистический анализ фразеологизмов на основе языка художественной литературы. В процессе анализа лингвистической литературы определены фонетическая, лексическая, морфологическая, лексико-грамматическая разновидности фразеологизмов. Автор показывает широкое распространение и использование вариативных фразеологизмов в языке художественной литературы, а также иллюстрирует их стилистическую окраску.

E.N.Azharbekova

Use of variable phraseological units in fiction

Variants of words, phraseological variability in linguistics are considered in the article. The author of the article, being guided by the review of the scientific points of view on a variability problem, offers the linguistic analysis of phraseological units on the basis of fiction language. In the course of the analysis of linguistic literature phonetic, lexical, morphological, lexical and grammatical types of phraseological units are defined. The author shows a wide circulation and use of variable phraseological units in fiction language, and also illustrates their stylistic coloring.

References

- 1 *Kaliev G., Bolganbaev A.* *Lexicology and phraseology of modern Kazakh language*, Almaty: Gylym, 2005, 264 p.
- 2 *Zhubanov Kh.* *Research on the Kazakh language*, Almaty: Nauka, 1966, p. 18.
- 3 *Uiykbaev I.K.* *Option problem in the Kazakh language*, Almaty: Gylym, 1876, 144 p.
- 4 *Bizakov S.* *Dictionary Words option*, Almaty: Bylym, 2000, p. 3.
- 5 *Smagulova G.* *Option phraseology*, Almaty: Sanat, 1996.